

ГОРДОВСЬКА
Олена Костянтинівна,
аспірант Державної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН
(м. Київ)

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВИДАТНОГО ЕНТОМОЛОГА С. О. МОКРЖЕЦЬКОГО
У ПЕРІОД 1920–1936 рр.**

У даній статті висвітлюється організаційно-наукова діяльність і деякі важливі факти з біографії видатного ентомолога професора С. О. Мокржецького у період його праці за кордоном у 1920–1936 роках.

В данной статье освещается организационно-научная деятельность и некоторые важные факты из биографии выдающегося энтомолога профессора С. А. Мокржецкого в период его работы за рубежом в 1920–1936 годах.

The article is devoted the organizational and scientific activity and some important facts of the biography of a prominent entomologist prof. Z. Mokrzecki during his work abroad in the years 1920–1936.

**Сигізмунд Олександрович
МОКРЖЕЦЬКИЙ**

Вивчаючи наукову спадщину, можна глибше і досконаліше дослідити окремі наукові проблеми і оцінити внесок вітчизняних учених у світову науку. МОКРЖЕЦЬКИЙ Сигізмунд Олександрович – видатний вчений, який багато років плідної праці присвятив Криму. Після від'їзду за кордон у 1920 році він був незаслужено забутий. На сьогоднішній день у вітчизняній науковій літературі існує дуже мало досліджень творчої діяльності професора

взагалі і тим більше немає ніякої інформації про його діяльність після 1920 року. Тому актуальним є дослідження наукової спадщини видатного вченого, особливо періоду його діяльності за кордоном.

Окремі аспекти життя і творчості вченого були висвітлені в статтях І. П. Базалій [1, 2], Т. В. Шубіної [3], Л. С. Аджиєвої [4], А. А. Непомнящего, А. В. Сінічкіна [5, 6], а також у декілька більш ранніх публікаціях [7–9]. Період життя і науково-організаційної діяльності за кордоном однак залишається в них «білою плямою». Як писала І. П. Базалій, «с отъездом С. А. Мокржецкого в Польшу все нити оборвались... Материалы, освещающие его личную жизнь, не сохранились. Мы ничего не знаем о судьбе членов его семьи» [1].

В польській науковій літературі можна знайти більше спогадів, біографічних нарисів, присвячених постаті професора Мокржецького. Передусім варта уваги об'ємна праця «Зігмунт Мокржецький – видатний польський ентомолог» Я. Чижевського, в котрій найбільш повно описується життєвий і творчий шлях С. О. Мокржецького [10].

Януш Антоні Чижевський в 1930–1934 роках був студентом Головної школи сільського господарства у Варшаві, вивчав ентомологію під керівництвом С. А. Мокржецького, в 1932–1936 рр. був спочатку його асистентом-волонтером, а пізніше молодшим асистентом [11]. Частина наукових праць Я. А. Чижевського присвячена історії прикладної ентомології, в тому числі кілька – науковій діяльності С. А. Мокржецького [12–14].

Крім цієї роботи існує низка взаємно доповнюючих одна одну публікацій [15–23], найбільш детальними з яких є праці Р. Блендовського [15], М. Гейштора [16], З. Косека [17], А. Козіковського [18], Р. Кунце [19], Я. Павловіча [20], К. Стравінського [21].

Про професора Мокржецького писав у своїх роботах також Леванд Оссіян Говард, творець американської прикладної ентомології і багаторічний голова Ентомологічного Бюро міністерства сільського господарства США [24–26]. Вчених пов'язували дружні стосунки, вони познайомилися в 1907 році в Криму, потім листувалися і зустрілися знов у 1927 році в Польщі.

Як видно, за кордоном було набагато більше публікацій про С. О. Мокржецького, ніж в Україні, хоч він провів у Криму більшу частину свого життя, був справжнім патріотом цієї землі і, від'їжджаючи не з власної волі, залишив тут солідний науковий спадок і частку свого серця.

Мета даної статті – висвітлити незнані досі в Україні поворотні факти з біографії і найважливіші досягнення у науково-організаційній діяльності С. О. Мокржецького в період 1920–1936 рр.

Після років плідної праці у Криму С. О. Мокржецький мусив залишити країну у зв'язку з політичними подіями 1920 року. Л. О. Говард пише, що Червона Армія зайняла Малоросію та Крим і для С. О. Мокржецького, як і для інших його друзів-науковців з Росії, настали тяжкі часи. «Як добре відомо, – пише американський ентомолог, – тисячі тисяч людей бігли від неї (від Червоної Армії) до Севастополя і грузилися на судна різних країн, що кинули якір в порту. Мабуть, це була сцена страшного безладу. Мокржецькому та його доньці пощастило знайти судно, котре перевезло їх до Константинополя. Його дружина та син можливо сіли на інше судно. В кожному разі вони розсталися і, наскільки мені відомо, ніколи вже знов не зустрілися. Можливо Мокржецький та його донька досягли Белграду, де він протягом деякого часу викладав у місцевому інституті... Пізніше Мокржецький та його дочка повернулися до Польщі...» [24, с. 108]. Як видно, в цьому тексті мало фактів і дуже багато припущень. Крім того, згадуючи свою першу зустріч з С. О. Мокржецьким, Л. Говард пише: «Ані Андріїв, ані Мокржецький не чекали, коли їх російська мова буде перекладена генералом Мюллером на англійську. Оскільки Мокржецький трохи знав німецьку, а Андріїв краще французьку, розмова в основному відбувалася на цих двох мовах...». Тобто існував певний мовний бар'єр і можна припустити, що з цієї причини могли виникнути непорозуміння чи неточності у спілкуванні вчених. Беручи це до уваги, більш достовірною видається інформація Януша Чижевського про подальшу долю його учителя.

Отже, за свідченням Я. А. Чижевського [10], 29 жовтня 1920 року професор С. О. Мокржецький від'їжджає з Криму, залишаючи добре

налагоджену лабораторію, колекції, фотографії, рукописи і інші плоди своєї багаторічної праці. Залізниця вже не діє, однак вченому разом з сином вдається добратися до Севастополя, де син, мічман Чорноморського Флоту, приймає під своє командування невеликий пароплав. Таким чином учений опиняється в Константинополі, де він на короткий час затримується. Вчений одразу отримує пропозиції високих посад в США, Югославії і Болгарії. Але він, поляк за походженням, воліє працювати в рідній Польщі, тому не приймає жодної з цих пропозицій. Вчений їде до Югославії, де знаходяться донька і зять. Там, користуючись нагодою, передає звістку своєму старому знайомому і колезі фітопатологу д-ру Людвіку Гарбовському з проханням знайти йому заняття в Польщі. Л. Гарбовський зав'язується з тодішнім деканом нового садового факультету проф. С. Беджицьким, і через нього – з професорською радою Головної школи сільського господарства у Варшаві. Професорська рада позитивно сприйняла відомості про С. Мокржецького і ухвалила йому посаду професора ентомології. Л. Гарбовський пише Мокржецькому кілька листів на початку 1921 року – і жоден з них не доходить до адресата, котрий в Марібору в Новій Сербії (сьогоднішня Словенія) чекає на відомості з Польщі.

З 1 березня 1921 року відомий ентомолог займає посаду першого в Болгарії державного ентомолога і інспектора охорони рослин при Міністерстві сільського господарства. Але він не втрачає надії переїхати до Польщі, тому не підписує трирічного контракту, на котрім наполягають болгари, і 10.04.1921 р. пише подання до польського міністерства сільського господарства. На прохання С. Мокржецького його син Віктор, будучи в Польщі 29.04.1921 р., відвідує Л. Гарбовського, і ситуація поліпшується. С. Мокржецький отримує в Софії черговий лист від Л. Гарбовського датований 17.05.1921 р.

Праця в Болгарії тривала півроку. Але за цей час він встигає багато зробити для сільського господарства Болгарії – організовує державну службу охорони рослин, досліджує біологію шкідників плантацій олійних троянд, тютюну, пише сім наукових праць.

С. О. Мокржецький був, без перебільшення, легендарною постаттю – завдяки своїм багатограним талантам, прозорливості, умінню бачити проблему «свіжим оком», праці молодого ентомолога привернули увагу інших учених ще на початку його наукової діяльності. Він займався, передусім, прикладною і теоретичною ентомологією, але не оминав загальні проблеми захисту рослин, фітопатології і фізіології рослин, займався лісівництвом і краєзнавством [27]. Всюди, де з'являвся цей дієвий, енергійний учений, завжди з новими ідеями, одразу починала кипіти робота. За його сприяння запроваджувалися товариства, реалізовувалися важливі для поступального розвитку сільського господарства, науки і освіти проекти. Під час своєї праці в Криму С. О. Мокржецький організував природничо-історичний музей в Сімферополі (тепер це Кримський республіканський краєзнавчий музей), Салгирську науково-дослідну помологічну станцію, товариство натуралістів та аматорів природи.

Завдяки величезному авторитету в світових наукових колах і досвіду в багатогранній творчій діяльності, С. О. Мокржецький після приїзду в Польщу зміг об'єднати польських ентомологів в спільній праці.

На початку 1922 року вчений очолює кафедру ентомології і захисту лісу у Головній школі сільського господарства у Варшаві і вже за короткий час засновує Організацію ентомології і захисту лісу і фізіографічний музей у м. Скерневіце під Варшавою. Бере участь в організації польської державної служби захисту рослин. Організовує у 1923 році Польський ентомологічний союз, стає його першим президентом і першим почесним членом. С. О. Мокржецький є ініціатором першого з'їзду ентомологів і фітопатологів у 1923 році; стає президентом новоутвореного Комітету з захисту рослин; входить до складу редколегій наукових видань «Хвороби і шкідники рослин», «Польський ентомологічний журнал», «Хвороби рослин»; у 1925 році створює секцію з захисту рослин при Польським союзі дослідних сільськогосподарських підприємств і стає її діючим і почесним президентом. Також

С. О. Мокржецький є членом, почесним членом і віце-президентом різних наукових інституцій і товариств в Польщі і за кордоном.

Відомий ентомолог керує заходами боротьби зі шкідниками лісів і сільського господарства на всій території Польщі. Влітку 1922 року професор С. О. Мокржецький проводить дослідження совки гамма (*Autographa gamma* L.), гусені яка нищила на сході Польщі майже усі сільськогосподарські культури. Публікує результати і свої висновки, завдяки чому стає можливою ефективна боротьба з цим шкідником. У 1923–1929 рр. С. О. Мокржецький є вченим консультантом у справах дослідження і боротьби зі шкідниками лісів при лісовому департаменті Міністерства сільського господарства і державного майна. В 1923–1925 роках рятує національні парки в Біловезькій Пущі і Татрах від короїдів (*Ips typographus* L., *Ips aminitus* Eichh.). У зв'язку з дуже занедбаними і сильно зараженими лісами зі сторони Чехословацьких Татр, С. О. Мокржецький організує спільну польсько-чехословацьку конференцію 14 серпня 1925 року в Яворині. У 1924 році конференція ентомологів, організована Міністерством сільського господарства Польщі, доручає вченому організувати дослідження злакових мушок, таких як *Chlorops pumilionis* Bjerk., *Oscinella frit* L., *Mayetiola destructor* Say, котрі стали причиною великих збитків. С. О. Мокржецький опрацьовує детальну програму дій, котра завдяки спільним зусиллям польських ентомологів була ефективно реалізована. Пізніше вчений досліджує різних шкідників лісів і сільськогосподарських культур: соснову совку (*Panolis flammea* Schiff.), монашенку (*Lymantria monacha*), листовійку (*Contarinia tritici*), галицю (*Haplodiplosis equestris* Wagn.) та інших. Більшість наукових праць С. О. Мокржецького було присвячено дослідженням біології шкідливих комах, де вчений особливу увагу приділяв біоценозу середовища, природним ворогам і хворобам шкідників і пропонував ефективні методи боротьби з ними. Усього Я. Чижевський, посилаючись також на список публікацій професора С. О. Мокржецького, поданий у 1927 році В. Ломницьким і С. Новицьким [28], налічує 40 робіт С. О. Мокржецького, надрукованих в період з 1922 до 1937 року, дві в рукописному стані і ще дві в

підготовці до друку. Загальна кількість наукових праць і публікацій вченого, написаних російською, польською, болгарською, німецькою, англійською, французькою і італійською мовами налічує понад 300.

У 1925 році професор С. Мокржецький організує боротьбу зі шкідниками лісів Померанії за допомогою літаків, завдяки чому Польща опинилася в числі трьох країн світу, разом з Канадою і Німеччиною, котрі першими застосували авіацію для опилення лісів і сільськогосподарських угідь від комах. В цей час вчений розробляє метод відповідної електризації порошку (кальцію арсенату) і проводить дослідження з димовими миш'яковими шашками, новим засобом боротьби зі шкідниками дерев.

Влітку 1926 року С. О. Мокржецький вперше в Польщі проводить успішні дослідження позакореневого живлення і внутрішньої терапії рослин. Вчений і раніше займався цією проблематикою: в 1893 році він виступив з доповіддю на цю тему на ботанічній секції з'їзду Імператорського товариства дослідників природи в Петербурзі, у 1903–1904 році опублікував результати своєї праці [29] в Росії і Німеччині.

С. О. Мокржецький підтримує стосунки зі вченими з різних країн світу, виписує іноземну наукову літературу, завдяки чому має можливість завжди бути в курсі актуальних течій і остатніх винаходів в царині захисту рослин, досліджує і впроваджує нові розробки в практику. Ще у кримський період він допомагає американському ентомологу Л. Говарду, висилаючи матеріал для досліджень. За сприянням польського вченого американським і німецьким ентомологам удається заложити в Польщі польові станції-розплідники паразитів непарного шовкопряду (*Portheria dispar* L.).

Відомий ентомолог отримував пропозиції працювати в інших державах. Уряд Персії пропонував С. О. Мокржецькому зайнятися організацією служби захисту рослин і плануванням боротьби з сараною, шкідниками бавовни і зерновими клопами, котрі нищили сільськогосподарські культури в районі Тегерану. Радянська Росія двічі запрошувала професора С. О. Мокржецького приїхати і взяти участь у розбудові прикладної ентомології. Можливо, відмова

у цій співпраці, як і своєчасний від'їзд з країни, врятувала ученому життя, бо багато інших науковців в подібних ситуаціях були репресовані як «вороги народу».

У 1929–1936 рр. С. О. Мокржецький працює технічним консультантом при дирекції польської тютюнової монополії, проводить ґрунтовні дослідження хвороб і шкідників тютюнових рослин і сировини на складах, розробляє нові засоби профілактики і захисту цих рослин, звертає увагу на шкідливих комах, котрі потрапляють до Польщі з Болгарії, Туреччини, Греції та Північної Африки разом з тютюновою сировиною, запроваджує хімічні засоби боротьби зі шкідниками сировини на складах. У 1930 був делегований до Болгарії для дослідження стану тютюнових складів і умов, що сприяють ввезенню шкідників разом з сировиною до Польщі.

Педагогічна діяльність професора С. О. Мокржецького не обмежується варшавською Головною школою сільського господарства, де він викладав на всіх трьох відділеннях. Від 1926 року він керує ентомологічно-фізіопатологічними курсами для працівників дослідних сільськогосподарських станцій. Читає лекції на математично-природознавчому відділенні Варшавського університету.

На початку 1935/1936 навчального року Сигізмунд Олександрович Мокржецький у зв'язку з досягненням 70-річчя вийшов на пенсію, а Рада лісового відділу головної школи сільського господарства ухвалила надати вченому титул професора *honoris causa*.

3 березня 1936 року цей видатний вчений пішов з життя. 5 березня на Повонзковському цвинтарі у Варшаві з ним прощався весь науковий світ Польщі, представники сільського господарства, студенти, родина, друзі і найближчі співробітники.

Висновки. Вивчення і аналіз життєвого шляху і наукової спадщини професора С. О. Мокржецького після від'їзду з Криму дозволяють стверджувати, що в цей період він продовжував свою плідну наукову діяльність, передусім у галузях ентомології і лісівництва. У 1921 році на протязі

півроку С. О. Мокржецький працював в Болгарії на посаді державного ентомолога і інспектора охорони рослин при Міністерстві сільського господарства. За цей час організував державну службу охорони рослин, досліджував біологію шкідників олійних троянд і тютюну, написав сім наукових праць.

У 1922 році вчений очолив кафедру ентомології і захисту лісу у головній школі сільського господарства у Варшаві, де працював до кінця свого життя. Список праць С. О. Мокржецького налічує понад 300 позицій, з них 44 було написано з моменту приїзду до Польщі, тобто на протязі біля 14 років [10]. Характерними рисами наукової діяльності професора Мокржецького є багатогранність, широке коло наукових інтересів, поглиблений підхід, досконале вміння застосувати теоретичні знання на практиці. Все це поєднувалося з солідним досвідом і видатними організаторськими здібностями.

За своє життя С. О. Мокржецький багато зробив для розвитку науки як в Україні, так і за кордоном. На сьогодні нашим важливим завданням є детальніше дослідження і оцінка наукового доробку вченого, а також повернення його незаслужено забутого імені Україні.

Список використаної літератури

1. *Базалий И. П.* Первый губернский энтомолог / И. П. Базалий // Известия Крымского Республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 6. – С. 27–36.
2. *Базалий И. П.* Сигизмунд Мокржецкий: первый губернский энтомолог и первый директор музея / И. П. Базалий // Крымское время. – 1994. – 25 груд. – С. 7.
3. *Шубина Т. В.* Роза для С. А. Мокржецкого (к 130-летию со дня рождения) / Т. В. Шубина // Известия КРКМ. – 1995. – № 10. – С. 39–46.
4. *Аджиєва Л. С.* Науковий доробок С. Мокржецького в сільському господарстві Криму (1892-1917 рр.) / Л. С. Аджиєва // Гілея: науковий вісник. – 2010. – № 31. – С. 27–36.
5. *Непомнящий А. А.* Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и изучение этнографии Крыма / А. А. Непомнящий, А. В. Синичкин // Етнічність в історії та культурі : Матеріали і дослідження. – Одеса: ОДУ, 1998. – С. 49–52.
6. *Непомнящий А. А.* Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и развитие исторического краеведения Крыма /

A. A. Непомнящий, А. В. Синичкин // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 210–216.

7. Щербаков Ф. С. По поводу 20-летия деятельности С. А. Мокржецкого / Ф. С. Щербаков. – Симферополь, 1912. – 10 с.

8. А. Б. Краткий очерк жизни и деятельности С. А. Мокржецкого за истекшее двадцатилетие (1892-1912) / А. Б. // Ростов-на-Дону. – 1914.

9. I. K. T. 35-річний ювілей наукової діяльності проф. З. Мокржецького / I. K. T. // Вісник Природознавства. – 1928. – № 2. – С. 124–125.

10. Czyżewski J. A. Zygmunt Mokrzecki znakomity entomolog polski / J. A. Czyżewski // Polski Związek Entomologiczny. – 1937. – 80 s.

11. Majewski T. Inż. Janusz Antoni Czyżewski (1910–1995) / T. Majewski // Wiad. entomol. – 2010. – 29 (3). – S. 197–203.

12. Czyżewski J. O Zygmuncie Mokrzeckim wspomnienie pośmiertne / J. Czyżewski // Gazeta roln. – 1936. – 76 (21). – S. 520–522.

13. Czyżewski J. W 35 rocznicę śmierci Profesora Zygmunta Mokrzeckiego / J. Czyżewski // Ochrona Roślin. – 1971. – 15 (12). – S. 15–17.

14. Czyżewski J. Udział Zygmunta Mokrzeckiego w rozwoju entomologii w Polsce / J. Czyżewski // Wiad. entomol. – 1980. – 1 (2). – S. 103–112.

15. Błędowski R. Zygmunt Mokrzecki w rocznicę 35-letniej pracy naukowej / R. Błędowski // Las Polski. – 1927. – r. VII, Nr 12. – S. 394–401.

16. Gieysztor M. Zygmunt Mokrzecki, profesor entomologii i ochrony lasu w latach 1922–1935 / M. Gieysztor // Księga Pamiątkowa SGGW w Warszawie 1906–1911–1916–1936. – 1937. – S. 258–262.

17. Kosiek Z. Zygmunt Atanazy Mokrzecki (1865-1936), entomolog, profesor ochrony lasu i entomologii SGGW w Warszawie / Z. Kosiek // Polski Słownik Biograficzny. – 1976. – 21, 3(90). – S. 610–612.

18. Kozikowski A. Działalność naukowa prof. Zygmunta Mokrzeckiego / A. Kozikowski // Kosmos. – 1928. – Ser. B, 53, 1. – S. 1–9.

19. Kuntze R. Działalność prof. Zygmunta Mokrzeckiego na polu entomologii lasowej / R. Kuntze // Sylwan. – 1936. – Ser. B, 54, 6. – S. 161–175.

20. Pawłowicz J. Prof. dr h. c. Zygmunt Mokrzecki / J. Pawłowicz // Dośw. leśne. – 1938. – Nr 4. – S. 14–19.

21. Strawiński K. Profesor Zygmunt Atanazy Mokrzecki. Rys biograficzny / K. Strawiński // Pol. Pismo entomol. – 1928. – VI, zes. 1–2. – S. 1–30.

22. Koehler W. Ś. p. Prof. Zygmunt Mokrzecki. / W. Koehler // Las Polski. – 1936. – r. XVI, Nr 3.

23. Minkiewicz S. Na jubileusz 70-lecia urodzin profesora Zygmunta Mokrzeckiego / S. Minkiewicz // Puławy, 1935.

24. Howard L. O. Fighting the insects. The story of an entomologist, telling of the life and experiences of the writer / L. O. Howard. – New York, 1933. – 333 p.

25. Howard L. O. A note of Sigismond Mokrzecki and his work in the Crimea / L. O. Howard // Journal of Economic Entomology. – 1914. – Vol. VII, No 2.

26. Howard L. O. A history of applied entomology / L. O. Howard. – Washington: Smiths. Misc. Coll., 1930. – Vol. 84. – 564 p.

27. *Мокржецкий С. А.* Фауна Крыма / С. А. Мокржецкий // Крым: Путеводитель / под ред. К. Ю. Бумбера. – Симферополь, 1914.

28. *Łomnicki W., Nowicki Ś.* Spis pulikacyj prof. Zygmunta A. Mokrzeckiego / W. Łomnicki, Ś. Nowicki // Pol. Pismo Ent. –1927. – r. IV, zesz. 1–2.

29. *Мокржецкий С. А.* Внутренняя терапия и внекорневое питание растений. Вредные насекомые. Консультативная деятельность. Отчет о деятельности губернского энтомолога Таврического Земства за 1904 г. / С. А. Мокржецкий. – Симферополь: Типография Спиро, 1905. – 46 с.